

Rozprawy Komisji Językowej ŁTN, t. LVII, 2011
ISSN 0076-0390

WITOLD MAŃCZAK
Kraków

KONTRAKCJA SAMOGŁOSEK W JĘZYKU POLSKIM I SŁOWACKIM

VOWEL CONTRACTION IN POLISH AND SLOVAK

Abstract

The present writer tries to show that vowel contraction in Polish and Slovak is not a regular sound change, but an irregular sound change due to frequency. In addition, he quotes the opinion of a statistician on irregular sound change due to frequency in general.

Keywords: vowel contraction, frequency, Polish, Slovak

Słowa kluczowe: kontrakcja samogłosek, frekwencja, polski, słowacki

Jiří Marvan [1994] wyraził pogląd, że kontrakcja samogłosek w językach słowiańskich jest zjawiskiem złożonym, na które się składa sześć typów ściągnięć, a mianowicie:

- 1) kontrakcja fonetyczna: *novъjb* > *novȳ*,
- 2) kontrakcja fonetyczna: *novaja* > *novā*,
- 3) kontrakcja morfologiczna: *новоje* > *novē*,
- 4) kontrakcja morfologiczna: *novajego* > *novēgo*,
- 5) kontrakcja zmorfologizowana: *novujemu* > *novēmu*,
- 6) kontrakcja jerowa: *kostъjъ* > *kostĕ*.

W moim przekonaniu kontrakcja bynajmniej nie jest zjawiskiem skomplikowanym, ale – wprost przeciwnie – bardzo prostym, a mianowicie nie jest niczym innym jak nieregularną zmianą fonetyczną spowodowaną wysoką frekwencją. Na czym polega nieregularny rozwój fonetyczny spowodowany częstością użycia, nie muszę tłumaczyć, gdyż napisałem na ten temat trzy monografie [Mańczak, 1969; 1977; 1987] oraz mnóstwo artykułów. Uważam, że we wszystkich językach forma słów zależy nie od dwu, ale od trzech głównych czynników, a mianowicie nie tylko od regularnego rozwoju fonetycznego i rozwoju analogicznego, lecz również od nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją. Bardzo często

używane grupy wyrazowe, wyrazy, morfemy słowotwórcze i morfemy fleksyjne nieraz ulegają nieprawidłowym redukcjom, np. *wasza miłość* > *waść*, *mołwić* > *mówić*, *Nowak-owski* > [oski], **piše-tb* > *pisze*.

Tak samo się dzieje z kontrakcją samogłosek, która zachodzi lub nie zachodzi zależnie od tego, czy owe samogłoski występują w częściej bądź rzadziej używanych grupach wyrazowych, wyrazach lub morfemach. By to udowodnić, wyekscerpowałem pierwszy akt *Zemsty* Fredry. Oto pierwsza grupa, składająca się z końcówek i tematów, w których w analizowanym tekście zawsze zachodzi kontrakcja:

końcówka przymiotnikowa -y/-i	99
końcówka czasownikowa -a (<*-ajetb)	56
końcówka przymiotnikowa -a	44
końcówka przymiotnikowa -e	38
końcówka przymiotnikowa i rzeczownikowa -a (<*-ojo, *-ojō)	35
końcówka czasownikowa -am (<*ajō + -m)	19
końcówka przymiotnikowa -ym/-im	19
końcówka przymiotnikowa -ego	8
końcówka czasownikowa -asz	7
końcówka przymiotnikowa -ych/-ich	5
końcówka czasownikowa -em (*-ějō + -m)	4
końcówka przymiotnikowa -emu	2
końcówka czasownikowa -acie (*-ajete)	1
końcówka czasownikowa -amy	1
rzeczownik <i>pasa</i>	1
czasownik <i>stał</i>	1
końcówka przymiotnikowa -ymi	1

Drugą grupę stanowią słowa, które w analizowanym tekście występują w postaci raz ściągniętej, raz nieściągniętej:

<i>m</i> -(ego) 14 razy i <i>moj</i> -(e itd.) 16 razy	30
<i>tw</i> -(ej itd.) 10 razy i <i>twoj</i> -(a itd.) 9 razy	19
<i>sw</i> -(emu itd.) 3 razy i <i>swoj</i> -(ich itd.) 2 razy	5
<i>uśmiał się</i> i <i>śmiej-e się</i> 2 razy	3

Wreszcie w skład trzeciej grupy wchodzi końcówki i tematy, w których w pierwszym akcie *Zemsty* nigdy nie zachodzi kontrakcja:

końcówka czasownikowa -ając	9
czasownik <i>daje</i> , <i>podaje</i> , <i>udając</i> , <i>zdaje</i>	8
końcówka czasownikowa -uje	5
czasownik <i>bije</i> , <i>wybije</i>	4
końcówka czasownikowa -eje	3
rzeczownik <i>pokoiku</i>	3

czasownik <i>boję się</i>	2
liczebnik <i>oboje</i>	2
końcówka czasownikowa <i>-ają</i>	1
rzeczownik <i>hultaje</i>	1
rzeczownik <i>kijami</i>	1
czasownik <i>mija</i>	1
rzeczownik <i>nadzieję</i>	1
przysłówek <i>przyzwocie</i>	1
czasownik <i>skryję</i>	1
rzeczownik <i>stryja</i>	1
końcówka czasownikowa <i>-ują</i>	1
końcówka czasownikowa <i>-ując</i>	1
czasownik <i>zostaje</i>	1

Podobnie wyekscerpowałem słowacką sztukę *Sneh nad limbou* napisaną przez Ivana Bukovčana. Oto pierwsza grupa składająca się z końcówek, w których w analizowanym tekście zawsze zachodzi kontrakcja:

końcówka przymiotnikowa (sing.) <i>-ý/-í</i>	153
końcówka czasownikowa <i>-á/-a</i> (< * <i>ajetъ</i>)	70
końcówka przymiotnikowa <i>-á</i>	62
końcówka przymiotnikowa (plur.) <i>-ý/-í</i>	57
końcówka przymiotnikowa (sing.) <i>-é</i>	55
końcówka przymiotnikowa <i>-ú/-u</i>	43
końcówka przymiotnikowa (plur.) <i>-é/-e</i>	37
końcówka przymiotnikowa <i>-ého/-eho</i>	31
końcówka czasownikowa <i>-áš/-aš</i>	25
końcówka przymiotnikowa <i>-ých/-ych/-ích</i>	18
końcówka przymiotnikowa <i>-om</i>	14
końcówka przymiotnikowa (plur.) <i>-ým</i>	8
końcówka przymiotnikowa (sing.) <i>-ým</i>	6
końcówka przymiotnikowa <i>-ými</i>	4
końcówka przymiotnikowa <i>-emu</i>	1

Drugą grupę stanowią wyrazy, które występują w postaci raz ściągniętej, raz nieściągniętej. W języku polskim, w którym do tej grupy należą przede wszystkim zaimki dzierżawcze (*mojego/mego, mojemu/memu, twoja/twa, twoją/twą, swoje/swe, swoich/swych*), jest takich wyrazów bez porównania więcej niż w słowackim (w którym zaimki dzierżawcze wykazują jedynie postać nieściągniętą). W analizowanym tekście znalazłem tylko jedno słowo, które się pojawiało zarówno w postaci ściągniętej, jak i nieściągniętej, a mianowicie czasownik *bál sa/bojí sa, bojiš sa* itd., zaświadczony w sumie 10 razy.

Wreszcie w skład trzeciej grupy wchodzi końcówki i tematy, w których w sztuce *Sneh nad limbou* kontrakcja nie zachodzi nigdy:

końcówka czasownikowa - <i>uje</i>	38
końcówka liczebnikowa - <i>aja</i>	25
końcówka czasownikowa - <i>ujú</i>	16
końcówka czasownikowa - <i>ujem</i>	16
końcówka czasownikowa - <i>ujúc</i> , - <i>ajúce</i> itd.	14
vojak	13
końcówka czasownikowa - <i>ajúc</i> , - <i>ajúce</i> itd.	13
<i>zabiješ</i> , <i>zabijú</i> itd., <i>pobijú</i>	11
<i>moje</i> , <i>moja</i> itd.	10
<i>žiješ</i> , <i>žije</i> itd.	10
<i>svoje</i> , <i>svoju</i> itd., <i>prisvoji</i>	8
bojovat'	7
końcówka czasownikowa - <i>uješ</i>	6
końcówka czasownikowa - <i>ajú</i>	6
<i>čuješ</i> , <i>počuješ</i>	6
<i>pijú</i> , <i>pije</i> itd., <i>upije</i>	5
<i>stojí</i> , <i>stojím</i> itd.	5
<i>pokoja</i> , <i>znepokoji</i>	4
końcówka czasownikowa - <i>ujúcim</i>	3
dajú	3
końcówka czasownikowa - <i>ujúcou</i>	2
majú	2
<i>tvoje</i> , <i>tvoja</i>	2
vysmejú	2
końcówka czasownikowa - <i>ujou</i>	1
końcówka czasownikowa - <i>ejú</i>	1
navija	1
odzbrojil	1
prikryje	1
zachveje	1
znajú	1

A oto, jak się przedstawia średnia frekwencja w poszczególnych grupach:

	Fredro	Bukovčan
kontrakcja zachodzi zawsze	20	38
kontrakcja zachodzi niekiedy	14	10
kontrakcja nie zachodzi nigdy	2	7

Widać z tego, że między zachodzeniem lub niezachodzeniem kontrakcji a częstością użycia istnieje związek: końcówki i wyrazy, w których zawsze następują ściągnięcia, wykazują najwyższą frekwencję; wyrazy, w których kontrakcja raz ma miejsce, a kiedy indziej nie, są używane rzadziej; wreszcie słowa i końcówki, w których nigdy nie dochodzi do ściągnięć, są najrzadziej używane. Wniosek z tego, że kontrakcja samogłosek jest nieregularną zmianą fonetyczną spowodowaną frekwencją. Inne dane statystyczne przemawiające za tą tezą można znaleźć w artykule *Ściągnięte formy zaimków dzierżawczych* [Mańczak, 1972].

Ponieważ mimo upływu 50 lat ogromna większość językoznawców moją koncepcję nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją przemilcza, postanowiłem zwrócić się do statystyka z prośbą o wydanie opinii o niej. Przedłożyłem mu następujące dane:

1. Wyekscerpowałem pewien słownik frekwencyjny zawierający m.in. 6000 wyrazów francuskich i 6000 wyrazów hiszpańskich oraz ustaliłem, jak się w nim przedstawia repartycja słów, które doznały nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją, tzn. ile takich słów francuskich i hiszpańskich należy do pierwszego, drugiego, trzeciego itd. tysiąca wyrazów [Mańczak, 2009].

2. Już u Plauta występuje zjawisko zwane w gramatyce łacińskiej skróceniem jambicznym. Polega ono na tym, że wyrazy o budowie jambicznej, tzn. $\sim -$, ukazują się w postaci skróconej, a więc jako słowa o budowie \sim , np. *ŭbī* skraca się do *ŭbī*. W dysertacji Leppermanna z roku 1890 można znaleźć pełny wykaz skrócenia jambicznego u Plauta. Na podstawie analizy całego materiału zebranego przez Leppermanna sporządziłem dwie tablice ukazujące związek między frekwencją wyrazów a ilością skrótów jambicznych [Mańczak, 1996, s. 73].

3. Z indeksu dodanego do opracowanego w 1971 r. przez Kuraszkiewicza wydania *Wizerunku* Reja wynika, że w tym niewielkim utworze użyto ponad 6000 różnych słów. Spośród tych 6000 wyrazów wyłowiłem zarówno wyrazy, które w polskim doznały nieregularnych redukcji, jak i takie, których innojęzyczne odpowiedniki doznały takichże redukcji, i na tej podstawie sporządziłem zestawienie, z którego wynika, jaki jest procent wyrazów o nieregularnych redukcjach wśród słów o randze 1–20, o randze 21–40, o randze 41–60 itd. [Mańczak, 1977, s. 315 i n.].

Moje prace zawierające te dane liczbowe przedstawiłem prof. Zbigniewowi Szkutnikowi z Wydziału Matematyki Stosowanej Akademii Górniczo-Hutniczej w Krakowie, który na ich podstawie napisał następującą opinię:

Istnienie związku między frekwencją wyrazów a częstością występowania nieregularnych redukcji fonetycznych jest niewątpliwe w świetle wyników analizy odpowiednich tabel dotyczących języków francuskiego i hiszpańskiego, a także wypadków skrócenia jambicznego u Plauta i wyrazów o nieregularnym rozwoju fonetycznym, użytych w *Wizerunku* Reja. Świadczą o tym następujące wskaźniki ilościowe:

1. Współczynnik gamma Goodmana-Kruskala wynosi
 - dla języka francuskiego 0,91 z przedziałem ufności (0,86; 0,96);

- dla języka hiszpańskiego 0,92 z przedziałem ufności (0,85; 0,98);
- dla tekstu Plauta 0,81 z przedziałem ufności (0,73; 0,88);
- dla tekstu Reja 0,85 z przedziałem ufności (0,81; 0,88).

Współczynnik gamma ma interpretację podobną do zwykłego współczynnika korelacji dla cech ilościowych, ale stosuje się go do badania siły związku cech jakościowych o wartościach uporządkowanych. Podane przedziały ufności były konstruowane na poziomie ufności 0,95.

2. We wszystkich przypadkach dokładny test Fishera odrzuca hipotezę o niezależności frekwencji wyrazów i częstości nieregularnych redukcji fonetycznych na każdym rozsądnym poziomie istotności (tzw. P-wartości są w obu przypadkach mniejsze od 10^{-7} , co można zinterpretować w ten sposób, że gdyby pojawianie się redukcji było niezależne od frekwencji wyrazów, to szansa otrzymania tabel takich jak analizowane byłaby mniejsza niż 1 na 10 milionów).

Wyjaśnienie natury zauważonego bardzo silnego związku może nastąpić tylko przy użyciu argumentów językoznawczych. Liczne argumenty i przykłady opisane przez prof. Mańczaka wydają się tłumaczyć zauważone zjawisko w bardzo konsekwentny sposób.

Więcej informacji o współczynniku gamma i o dokładnym teście Fishera można znaleźć np. w monografii: A. Agresti, *Categorical Data Analysis*, 2 wyd., Wiley, New York 2002.

Byłoby dobrze, gdyby ci wszyscy językoznawcy, którzy w zakresie statystyki wykazują kompletną niewiedzę i którzy przemilczają moją koncepcję z jakichś irracjonalnych pobudek, zechcieli przyjąć do wiadomości, że została ona zaaprobowana przez statystyka. Szansa, żeby związek między nieregularnymi redukcjami fonetycznymi a częstością użycia nie istniał, jest mniejsza niż 1 na 10 milionów!

BIBLIOGRAFIA

- MAŃCZAK Witold, 1969, *Le développement phonétique des langues romanes et la fréquence*, Kraków
- MAŃCZAK Witold, 1972, Ściągnięte formy zaimków dzierżawczych, „Język Polski”, 52, s. 161–173
- MAŃCZAK Witold, 1977, *Słowiańska fonetyka historyczna a frekwencja*, Kraków
- MAŃCZAK Witold, 1987, *Frequenzbedingter unregelmäßiger Lautwandel in den germanischen Sprachen*, Wrocław
- MAŃCZAK Witold, 1996, *Problemy językoznawstwa ogólnego*, Wrocław
- MAŃCZAK Witold, 2009, 50-lecie nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją, „Biuletyn Polskiego Towarzystwa Językoznawczego”, 65, s. 237–246
- MARVAN Jiří, 1994, Frizinské památky ve světle slovanské prehistorické kontrakce, „Slavia”, 63

Witold Mańczak

KONTRAKCJA SAMOGŁOSEK W JĘZYKU POLSKIM I SŁOWACKIM

Streszczenie

Celem artykułu jest wykazanie, że kontrakcja samogłosek w polskim i słowackim nie jest regularną zmianą fonetyczną, ale tym, co autor nazywa nieregularną zmianą fonetyczną spowodowaną frekwencją. Z punktu widzenia kontrakcji samogłosek końcówki i wyrazy dzielą się na 3 kategorie: 1) końcówki i wyrazy, w których kontrakcja zachodzi zawsze, np. w końcówce *-ego* < **-ajego* czy wyrazie *pas* < **pojaś*; 2) wyrazy, w których kontrakcja raz zachodzi, raz nie zachodzi, np. w *memu/mojemu*; 3) końcówki i wyrazy, w których kontrakcja nie zachodzi nigdy, np. w końcówce *-uje* lub w słowie *nadzieję*. Analiza I aktu *Zemsty* Fredry oraz słowackiej sztuki *Sneh nad limbou* Ivana Bukovčana pokazała, że średnia frekwencja końcówek i wyrazów, w których kontrakcja zachodzi zawsze, jest wyższa od średniej frekwencji słów, w których kontrakcja raz zachodzi, raz nie zachodzi, a najniższa jest średnia frekwencja końcówek i wyrazów, w których do kontrakcji nie dochodzi nigdy. Poza tym autor przytacza opinię statystyka na temat nieregularnego rozwoju fonetycznego spowodowanego frekwencją w ogóle.

VOWEL CONTRACTION IN POLISH AND SLOVAK

Summary

The purpose of the article is to show that vowel contraction in Polish and Slovak is not a regular sound change, but an irregular sound change due to frequency. From the point of view of vowel contraction, endings and words are divided into three groups: (1) endings and words in which vowel contraction always occurs, e.g. in the ending *-ego* < **-ajego* or in the word *pas* < **pojaś*; (2) words in which vowel contraction sometimes occurs, e.g. *memu/mojemu*; (3) endings and words in which vowel contraction never occurs, e.g. in the ending *-uje* or in the word *nadzieję*. The analysis of the Polish piece *Zemsta* by Fredro and of the Slovak piece *Sneh nad limbou* by Bukovčan has shown that the mean frequency of endings and words in which vowel contraction always occurs is higher than that of endings and words in which vowel contraction sometimes occurs, and that the mean frequency of endings and words in which vowel contraction never occurs is the lowest. In addition, the author quotes the opinion of a statistician on irregular sound change due to frequency in general.